

Dr. Qafar Çaxmaqlı

"Türksüz Ermənistan" ideologiyası və onun həyata keçirilməsi metodları

Bu gün Ermənistan deyilən ölkədə buranın qədim sakinlərinin- Azərbaycan türklərinin yaşamaması dövlət tərəfindən yürüdülmüş bir irqçi ideologiyanın nəticəsi olaraq qəbul edilməlidir. Bu ideologiya anti-türk siyasətlə formalaşan düşmənçilik ideologiyasıdır. Bu erməni ideologiyasının həyat keçirilməsində erməni millətçi cərəyanlarının hər birinin xidməti olmuşdur. Ermənilərin Cənubi Qafqazdakı ərazi iddialarının ideoloji əsası 1885-ci ildə **Fransada** yaranmış "Armenakan", 1887-ci ildə Cenevrədə yaradılan "Hnçaq" və 1890-cı ildə Tiflisdə əsası qoyulan "Daşnaksütyun" millətçi partiyalarının fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Bu partiyalar Osmanlı İmperiyası və İrandan qaçmış ermənilərin yaşadığı əraziləri birləşdirmək üçün bütün vasitələrdən, ən əsası isə qiyam və terror aktlarından geniş istifadə etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular. "Hnçaq" partiyasının proqramı xüsusilə bu fikri ifadə edirdi: **"Bütün şəraitlərdə turkləri və kürdələri məhv etmək, və öz xalqının rifahına xəyanət etmiş ermənilərə aman verməyərək onlardan qisas almaq"**.

"Daşnaksütyun" nasist tipli partiya olub, Almaniya Milli Sosialist Partiyasının ideologiyasını onlardan hələ 30 il əvvəl formalaşdırmış və proqramları bu sözlərdən ibarət idi:

"Daşnaksütyun partiyasının məqsədi bunlardır:

- 1) silahlı qiyam,**
- 2) yalnız ermənilər arasında yox bütün xalqlar arasında inqilabi fikrin formalaşması üçün intensiv iş görmək,**
- 3) ermənilərin silahlanması və təşkilatlanması,**
- 4) hökumət adamlarına və idarələrinə qarşı terror və onların məhv edilməsi".**

"Bu məqsədə nail olmaq üçün hər şeyə icazə verilir; propaqanda, terror, azğın partizan müharibələri".

Daşnaksütyun partiyasının fəaliyyətini ardıcılıqla izləyən gürcü yazıçısı Karibi 1919-cu ildə ağrı hissilə yazırdı: "Daşnaklar gələrkən özləri ilə Milli nifrət toxumu gətirdilər. Və deməliyəm ki, belə bir toxumlar səpilmiş torpaq üzərində erməni – müsəlman qan davası, və erməni və gürcü müharibəsindən başqa bir şey bitə bilməzdi".

"Bu elə bir təşkilat idi ki, Rusiya imperiyasının hakim dairələri ilə birlikdə Qafqazda inqilabi və milli azadlıq hərəkatını boğmağa çalışmışdı. Bunun nəticəsi olaraq 1905-ci ildə ilk Erməni – Azərbaycan qarşındurması baş vermişdir. 1907 və 1912-ci illər ərzində Osmanlı İmperiyası ərazilərindən və

İrəvan xanlığının bayrağı

İrandan təqribən yarım milyon erməni Qars, Yerevan və Yelizavetpol qəzalarına köçürüldü. Bölgədə etnik qarşıdurmaları alovlandıraraq hegemonluğu əlinə almaq məqsədi güdən Rusiya hökuməti əhalinin bu axınına susaraq dəstək verdi".

Fərqli zamanlarda və fərqli ortamda ortaya çıxmalarından asılı olmayaraq bu ideologiyanın daşıyıcıları-bütünerməni siyasi təşkilatları bir mərkəzə tabe olmuşdur. Bu **Mərkəz** isə erməni dövləti yaranmamışdan əvvəl Erməni Kilsəsi olmuşdur. Ermənilər arasında qərbliləşmə və islahat hərəkatlarının başlanğıcı 18-ci əsrin ilk illərinə gedib çıxır. 1701-ci ildə sivaslı Mxitar Vartabed liderliyində başlayan islahat hərəkatı da bu millətçiliyin irqçiliyə dönüşünü tezləşdirmişdir. Zaman-zaman sərt mübarizələrə səhnə olan islahat hərəkatı 1860-dan Padşah Abdülməcrid tərəfindən Erməni Milləti Nizamnaməsi ilə sona yetmişdi. Bu nizamnamə ilə qurulan Erməni Millət Məclisi Osmanlı dövlətindəki ilk təmsili parlament orqanı xüsusiyyətində olub, 1876 Qanun-u Esasisi ilə qurulan Osmanlı Mebusan Məclisinə də nümunə təşkil etmişdir. Beləcə erməni millətçiliyinin əsası qoyulmuşdur. Daha sonralar bu milliyyətçilik ayrı-ayrı erməni cərəyanlar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bundan artıq bəhs

etmişik ki, erməni milliyyətçiliyinin nəzəriyyəçisi olaraq qəbul edilən Artsruninin yanaşması irqçiliyə söykənir. Artsruni, kitablarında türkləri, kürdləri və digər müsəlmanları alçaldır. Tiflisdə çıxardığı “Mşak” adlı qəzetində Osmanlı rəhbərliyindəki erməniləri üsyana çağırırdı. Artsruninin ölümündən sonrakı onilliklərdə, məsələn Adolf Hitlerin 2-ci Dünya Müharibəsi zamanı işğal etdiyi ərazilərdə vətəndaş əhaliyə tokunmurdu. Amma ermənilər zəbt etdikləri yerdə burada yaşayan əhalini öldürməklə, onları oradan qovmaqla kifayətlənmir, həm də buradan o əhalinin izlərini tamamilə silməyə çalışırdılar. Bu gün Ermənistanda Türk izi demək olar ki, qalmamışdır.

Bu artıq irqçilikdir. Erməni İrqçilik doktrinasıdır, Bu zaman, yəni, irqçi bir çərçivədə, irqçi yanaşmada insanın dəyəri həlledici deyil, onun hansı qövme, zümrəyə və ya xalqa aidliyi rol oynayır. Erməni irqçiliyi dünyada bilinən digər bu növ nəzəriyyələrin hamısından fərqlənir. Ümumən bizim bildiyimiz irqçi **antisemitizmi** (gerçək xarici bioloji nəzəriyyələrə söykənərək yəhudilərə qarşı qərəz bəsləmək ya da nifrət etmək) də ehtiva edən irqçilik Alman Milli Sosializminin (Nasizm) zaman-zaman ayrılmaz bir parçası olmuşdur. Nasistlər bütün insanlıq tarixini fərqli irqlərdən gələn insanlar arasında bioloji baxımdan təyin olunan bir mübarizənin tarixi olaraq qiymətləndirdilər. Erməni millətçi cərəyanlarının tədricən irqçiliyə çevrilməsi prosesi əlbəttə bir günün içində olmamışdır. Mxitaristlərin Venesiyada təməlini qoyduqları erməni milliyyətçiliyi doğuşdan xəstə xəyallar arxasında idi. Onların irqlə əlaqədar nəzəriyyələrinə görə, ermənilər daha üstün bir irqdən gəlirdi.

Nasist irqçiliyi II Dünya Müharibəsi əsnasında, bənzəri görülməmiş bir ölçüdə qırğınlara yol açmışdısa, erməni irqçiliyi daha əvvəllərdən bu yola düşmüşdü. Adını erməni xalqının milli azadlıq mübarizəsi qoyaraq onlar digər xalqları yox etmə siyasətini aktiv şəkildə yürütməyə girişdilər. Yaratdıqları siyasi təşkilatlar belə bu irqçi əsas üzərində quruldu. Hnçak və Daşnak partiyalarının nümunəsində bu irqçiliyin işarələrini görmək mümkün idi. Hər iki partiya məqsədə çatmaqda bir xalqı, bir milləti yox etməyini partiya proqramlarına belə daxil etmişdi. Şərqi Anadolu və Qafqazda tarixin ayrı-ayrı dövrlərində etdikləri qırğınlara bu ideologiyadanmı qaynaqlanırdı? Belə bir ideologiyaya sahib millətə dövlət yaratmaq ən ağır nəticələr verməzdimi? Bunu alman nasistlərinin nümunəsində də dünya gördü. Osmanlı dövlətinin rəhbərləri də bu toplumun dövlət idarə edəcək bir səviyyədə olmadığını bildiyindən onlara milli mədəniyyətlərini inkişaf etdirməsi xaricində daha üstün azadlıqlar verilməsinə qarşı idi. Osmanlıdan əvvəl də Bizans və Romalılar da bu millətə güvənməmişdi. Amma Ruslar erməniləri ya tanımadılar, ya da erməni faktoru işlərinə yaradı. Sovet hakimiyyətinin ilk onilliklərində gizli də olsa belə bir fikir vardı ki, qonşu xalqları- yəni gürcü və azərbaycanlıları bunların ayağına vermək olmaz. Ən azından bunu Stalin istəmişdi, Stalinin ölümündən sonra və xüsusən “soyuq müharibə” illərində NATO üzvü olan Türkiyənin SSRİ ilə rəqib olmasından istifadə edən ermənilər sovet ideoloji sistemə türkləri sovetlərə dost olmayan xalq təsəvvürü erməniləri oyada bildilər. Sovet hakimiyyəti

ermənilərin əsərlərində antitürk meyllərə göz yumdular. Bundan ürəklənən ermənilər 60-cı illərdə artıq açıq mübarizəyə keçdilər. Sərdarabaddakı “erməni soyqırımı” Abidəsinə rəsmi icazə verməklə Sovetlər İttifaqı xaricdəki erməni “mübarizələrinə” dəstək vermiş oldu. 1965-ci ildə Uruqvay tərəfindən “Erməni Soyqırımı”nın rəsmən tanınmasına heç bir münasibət bildirilmədi. Əksinə İrəvanda bu yalanın 50-ci ili dövlət səviyyəsində qeyd edildi. Ermənilər türkləri vəhşi, qaniçən, onlardan qat-qat səviyyəyə aşağı olan bir xalq olam fikrini təlqin etməyə başladılar. Almanlar onları əhatə edən xalqlarla eyni olmadıqlarını söyləyirdilər, ermənilər də deyirlər ki, onlar birlikdə yaşadıkları xalqla eyni deyillər. Bu iddiadaydılar ki, onların irqi Nuh Peyğəmbərdən gəlir, Nuh Peyğəmbər ermənilərin babasıdır. Tufan zamanı Ağrı dağına gəməsi ilə sığınan Nuh Peyğəmbərdən törəyənlər yalnız ermənilərdir, başqa xalqlar ermənilərdən törəmədir, bu sırad isə köçəri türklər yoxdur. Zori Balayanın kitablarında da bu düşüncə davam etdirilirdi. İrçilikdən bənzəri olmayan erməni yazar Zori Balayan isə Qarabağda bir toyda çıxışında "Allahın da erməni olduğunu" iddia edir. (Youtubede hər kəs izləyə bilər). O, Müasir erməni irçilik cərəyanlarından birinin öcüllərindən sayılır; Qarabağdakı müharibənin əhəmiyyətli aktyorlarından olduğu qəbul edilməkdədir. Post-Sovet erməni millətçiliyinin ən əhəmiyyətli məhək daşlarından biridir. Yazdığı iddia edilən və "bir Türk uşağı üzərində vəhşi təcrübələrini tibbi bir vasvasılıqla reallaşdırdığı", "uşağın dərisini diqqətlə soyduğunu" və "bunu etməklə erməni ruhunun canlandığını" söyləyən doktor Balayanın faşistlərdən nə fərqi var? Bu gün "Ermənistan" deyilən qədim İrəvan xanlığında bir adam belə Türk qalmamışsa, bu nəyin nəticəsidir. Ermənistan Respublikası müstəqilliyini Cənubi Qafqazda 1918-ci ildə elan edənə qədər bu ölkədə yaşayanların yalnız ermənilərdən ibarət olmadığı hər kəs tərəfindən bilinir. Bu gün isə bu ölkə yalnız ermənilərin yaşadığı monoetnik bir dövlətə çevrilmişdir. Min illər boyu burada yaşayan Türk və Müsəlman əhali zaman-zaman təzyiqlərə məruz qalaraq doğma vətənlərini tərk etmək məcburiyyətində qaldılar..Niyə bütün bunlar baş verdi? Niyə İrəvan xanlığına aid olan bu ərazilər tərk edildi? Bununla əlaqədar tarixi həqiqətlər nələrdir? Və nəhayət bu torpaqlara qayıtmaq üçün nələr edə bilərik? Əvvəl ermənilərin indi adına Ermənistan deyilən dövlətə köçürülmə və yerləşdirilmə zamanlarına baxaq.

Bununla əlaqədar 1590 və 1728-ci ilə aid Osmanlı qeydlərində, Revan Əyalətinin (Bu gün Ermənistan adlandırılan ölkə) demoqrafik quruluşu içərisində, türk əhalinin böyük bir çoxluq təşkil etdiyi görülməkdədir. Bölgənin yer adlarına (toponim) baxıldığında belə, məskunlaşma vahidlərinin çoxunun türkçə olduğunu görərsiniz. Bu vəziyyət bütün Ermənistanda eynidir. Eyni durum İğdir və ətrafı (Sürməli Qəzası) üçün də etibarlıdır. Bölgədəki yer adlarının türk mənşəli olması həqiqətini Erməni tarixçiləri Z. Gorgodyanın, 1932-ci ildə İrəvanda nəşr edilən "1831-193-ci illər arasında Sovet Ermənistanının əhalisi" (ermənicə) adlı kitabında Ermənistanda qeydiyyattan keçmiş 2310

yaşayış yerindən 2000-nin adının türkçə mənşəli olduğunu yamışdır. Osmanlılar, hər hansı bir bölgəni ələ keçirdiklərində o bölgədəki ərazi və vergi verəcək əhalisi qeyd altına alardılar. Revan və ətrafı da ələ keçirildiyində, dərhal ərazi və vergi verəcək əhalisi qeyd altına alınmışdır. (19) Bu əhalinin vergialma qeydlərində yanlışlıqlar çox azdır. Çünki Osmanlı dövləti, müsəlman və qeyri müsəlman ünsürlərdən fərqli vergilər aldığından, alınan vergilər eyni dinə mənsub olub olmamaqla əlaqəli olduğundan və ermənilərin islam inancında olmamasından, cizyə adı ilə bilinən verginin onlardan ayrıca alındığı göz önünə alındığında, Osmanlı tahrir dəftərlərindəki qeydlərin gerçəyə çox yaxın olduğu aydın olmaqdadır.

XIX əsrdən etibarən ruslar Qafqaza doğru işğal hərəkatına başlamışlar. 1826-cı ildə Şimali Azərbaycanda ortaya çıxan ümumi bir qiyamı bəhanə edərək müdaxilədə bulunmuş və İran-Rus müharibəsi başlamışdır. İrevan xanlığı da İrana bağlı olması səbəbiylə bu müharibəyə tərəf olmuşdur. Türkmənçay müqaviləsi ilə 1828-ci ildə İrevan (Rəvan) xanlığı Rusiyaya keçmişdir. Buraya məqsədli şəkildə erməni əhali köçürülməyə başlamışdır. Rusiya bu torpaqları əbədi rus əraziləri etmək üçün erməni faktorundan istifadə etmək istəyirdilər. Eyni dövrdə Qərb dövlətləri uzun zamanlar Osmanlı İmperatorluğunu zəif salmaq, onu parçalamaq məqsədi ilə planlar qururdular. Bu dövlətin içərisində yaşayan xristianlar, xüsusilə ermənilər hər zaman istifadə üçün əldə bir vasitə olmuşdur. Rusiya da bu vasitədən kifayət qədər faydalanmışdır. İşğal etdiyi Qafqazı əbədi etmək üçün Rusiya bir köçürmə siyasəti tətbiq etməyə başladı. Qafqaz Rusiyadan malakanları, Osmanlı və İrandan isə erməniləri köçürmə siyasətinin məqsədi burada əhali dəyişikliyinə nail olmaq idi. Bəli, Rusiyanın himayəsi altında erməni dövlətinin yaradılması, həmçinin ermənilərin İran və Türkiyədən Rusiyanın işğal etdiyi torpaqlara köçürülməsi təsadüfi hadisə olmayıb, erməni-rus münasibətlərinin nəticəsi idi ki, bu əlaqələrin əsasını rus və erməni tarixi ədəbiyyatında təbliğ edildiyi kimi, yalnız ticarət əlaqələri deyil, başlıca olaraq Şərqi müsəlman dövlətlərinə, xüsusilə Türkiyəyə, XVIII əsrdən etibarən isə həm də Azərbaycana qarşı düşmənçilik mövqeyi təşkil edirdi. Ermənilərin, ümumiyyətlə Cənubi Qafqaza göçürülüb gətirilməsi və əsasən türklərin məhsuldar torpaqlarında yerləşdirilməsi son iki əsr içində olmuşdur. Bu tarixlərə qədər bu bölgələrdə erməni əhalisi çox az 10%-i belə keçmirdi. Səfəvilər dövlətinin zəifləməsindən istifadə edən rus çarı I Pyotrun 1724-cü ilin noyabrında ermənilərin köç etdirilməsi Azərbaycanın Xəzər dənizi sahillərində, Dərbənd və Bakı, həmçinin Gilyan, Mazandaran və Goran ərazilərində məskunlaşmasını rəsmiləştirən fərmanından sonra başladı. Bu fərmana görə ermənilər Rusiya İmperiyasının Cənubi Qafqazdan İran körfəzinə kimi geniş əraziləri ələ keçirmək planının həyata keçirilməsində "beşinci qüvvə" rolunu oynayacaktılar. Bu planın bir hissəsi kimi Rusiya generalları Azərbaycan əhalisini hansı yolla olursa olsun yaşadığı yerlərdən köç etmək əmri almışdılar. Lakin Rusiyanın Qafqazdakı hərbi uğursuzluqları onun ermənilərin planlı məskunlaşdırılması siyasətini bir müddətə dondurdu. Amma Türkmənçay

müqaviləsinin nəticəsi olaraq 40000 erməni Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşdırıldı. 1829-cü ilin Ədirnə sülhünün nəticələrinə görə isə, Osmanlı İmperiyası ərazilərində yaşayan 90000 erməni də Azərbaycanda yerləşdirildi. Onlar Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ xanlıqlarından məskunlaşdırıldı. Məşhur rus diplomatı, Rusiya İmperiyasının İrandakı səfiri Qriboyedov ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsində aktiv iştirak etmişdir. Məşhur rus diplomatı və yazıçısı olan Qriboyedov görün nə yazırdı: "Erməni xalqı əsasən müsəlman torpaq sahiblərinin ərazilərində yerləşdirilirdilər ... onlar yavaş-yavaş müsəlman əhalisini ərazilərdən sıxışdırıb çıxarmağa başlamışdılar. Biz müsəlman əhalisini düşdükləri çətin vəziyyətlə barışdırmağa və onları inandırmağa çalışmalıyıq ki, bu çətinliklər uzun sürməyəcək və ermənilər müvəqqəti olaraq onlara yaşamağa icazə verilən yerlərdə davamlı olaraq qalamayacaklar." (8)

Rus İmperatorluğunun idarəçiləri Cənubi Qafqazda icra etdikləri müstəmləkə siyasətində həm də ermənilərə çox güvənirdilər. Eyni güvən Türkiyədə yaşayan ermənilərə Qərb dövlətləri tərəfindən var idi. Osmanlı dövlətinin parçalanmasında ən yaxşı və cəlbedici ünsür olan ermənilər, 1828 və 1920-ci illər arasında Azərbaycana 560000 erməni göçürülmüştür. Beləcə Qafqazın ruslar tərəfindən işğalı nəticəsində Azərbaycan torpaqlarında - Araz çayının şimalında erməni əhalisi sürətlə artmağa başladı. Bu mövzuda diqqətə dəyər bir faktı da erməni irqçisi Z. Balayanın özü etiraf etmişdir: "Onun (Yerevanın) əhalisi başqa yerlərdən gəlmələr. Əslində gerçək Yerevanlı yoxdur". Erməni akademik A. İ. İonisyandır ki, "İrəvan şəhərinin əhalisinin yalnız dördü biri ermənilərdir, azərbaycanlılar burada mütləq üstünlük təşkil edirlər". Rus imperatoru I Nikolayın 21 mart 1828-ci ildə verdiyi fərmanına görə Azərbaycanın Naxçıvan və İrəvan xanlığı ləğv olunmuş, onların yerində rus hakimləri tərəfindən idarə olunan "Erməni vilayəti" deyilən yeni inzibati qurum yaradılmışdır. 1849-cü ildə bu mahalın-vilayətin adı dəyişdirilərək "Erivan quberniyası" qoyulmuşdur. Torpaqlarının genişləndirilməsi məqsədini güdən ermənilər 1836-cı ildə rusların köməyi ilə Azərbaycanda o zaman fəaliyyət göstərən Alban Patriarx Kilsəsinin ləğv edilməsini və mülklərinin erməni Kilsəsinə verilməsini bacarmışdılar. Çünki ablan əhalisinin müqavimət edəcək bir qurumu və təsirli təşkilatı olmamışdır. Albanlara məxsus hər şeyin ermənilər tərəfindən mənimsənilməsi və özünü küləşdirilməsi sonrakı tarixlərdə də davam etmişdir. Qafqazın Rusiyadan ayrılaraq, müstəqil bir dövlət olmaq xüsusundakı fəaliyyətlərini önləmək məqsədiylə Bolşeviklər, erməni əsilli Stepan Şaumyanın Bakını zəbt etməsinə mandat verdi. Lenin tərəfindən Bakıya rəhbər təyin olunan S. Şaumyan buranı da erməni vətəni etmək üçün qətləri, qırğınları seçdi. Bakıya tamamilə hakim olmaq istəyən bolşevik Şaumyan, Daşnaksütyunun quldur dəstələri ilə də birləşərək 31 mart 1 aprel 1918-ci ildə yalnız Bakıda 25 mindən çox Azərbaycan türkünə "Pantürkist və inqilab əleyhdarı" olduqları iddiaları ilə qətl etdirdi. Bu geniş miqyaslı qırğınlar yalnız Bakıda deyil, Gəncə, Şamaxı, Göyçay, Lənkəran, Quba, Zəngəzur, İrəvan,

Basarkecer və Azərbaycanın digər bölgələrində edilmiş, öldürülənlərin sayı 60 min nəfərə çatmışdı. (11)

Mart 1918-ci ildə Bakıda başlayan silahlı qarşıdurma başqa bölgələrə də yayıldı. Xüsusilə də İrəvan, Zəngəzur və Göyçədə yaşayan Azərbaycan türkləri üçün böyük təhlükə ortaya çıxdı. Andranikin komandanlığında olan erməni silahlı dəstələri Göyçədə Çamırlı, Mədinə, Anağızoğlu, Gulalı, Kəsəcik, Alçalı, Kiçik Qaraqoyunlu və Deliqardaş kəndlərinə hücum edərək bir çox müsəlmanı qətl etdilər. (16)

22 Aprel 1918-ci ildə "Qafqaz Müstəqil Federal Dövləti" elan olundusa da tərəflər arasında çəkişmələrin davam etməsi nəticəsində 28 May 1918-ci ildə Ermənistan müstəqilliyini elan etdi və Daşnakların 1918-ci ildə Qars vilayətinin və İrəvan əyalətinin bir hissəsini müttəfiq ordulardan almağı bacardılar. Ermənilərin Qafqazda qonşusu olan gürcülərlə olan əlaqələrində erməni millətçiliyinin və bu ölkəyə istiqamətli torpaq iddialarının izlərini tapmaq mümkündür. Gürcülər, ermənilərin gürcü torpaqlarını qədim erməni vilayətləri olaraq adlandırdığını və Gürcüstanın böyük bir hissəsi ilə birlikdə Tiflisin də qədim zamanlardan ermənilərə aid olduğunu iddia edirlər. Bir gürcü yazıçısı olan Çavçavadze, öz tarixlərinin təhrif edilməsinə istiqamətli narahatlığını "Erməni alimləri və fəryad edən daşlar" adlı əsərlə dilə gətirir. Uzun illər Qafqazda jurnalistlik edən V. L. Veliçko isə 19-cu əsrdə Qafqazda yaşayan xalqları və son dərəcə kritik olan bu bölgənin siyasi və ictimai vəziyyətini araşdıraraq "Qafqaz" adlı əsərinin ermənilərə ayırdığı hissəsində diqqət çəkici məsələlər vardır. Hal-hazırda hələ müzakirə edilən "Böyük Ermənistan" və ya "Dənizdən Dənizə Böyük Ermənistan" idealının başa düşülməsi mənasında Veliçkonun kitabının olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Ermənistan deyilən ölkədən digər xalqların çıxarılması ideologiyasının hələ o zamanlar mövcud olduğunu bu kitabla ortaya qoyan Veliçko ermənilərin əsil simasını açıb ortaya qoyur. O deyirdi: Bütün qafqazlılar bilirlər ki, ermənilər burada köklü xalq kimi mövcud olmamış, Türkiyə və İran qaçqınları kimi XIX yüzilliyin birinci yarısında görünməyə başlamışlar". Ona qədər isə İrəvan xanlığı ərazilərinə yaşayan xalqların hər zaman böyük çoxluğu Azərbaycan türkləri olmuşdur və bununla bağlı çox sayda araşdırma və tədqiqatlar vardır. Erməni araşdırmaçıların özləri də bu faktları dana bilmirlər. 1-ci dünya müharibəsindən sonra bölgədə olan qeyri-sabit siyasi durum və hərbi vəziyyət erməniləri bir dövlət yaratmaq fikrinə gətirmişdi. Ermənilər haqları olmadığı halda Cənubi Qafqazda bir dövlət qurmaq üçün qırğın siyasətinə üstünlük verdilər. 1918-ci ildə sentyabr ayından etibarən Zəngəzur üzərinə hücumlar yenidən başladı. Njdenin quldur dəstələri burada 32 kənd yandırdılar. 1918 sonlarında isə Azərbaycan türklərinin yaşadığı 115 kənd dağıdıldı. Burada ümumi 7739 adam olmaq üzrə 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüşdür. Andanik, Xmbapet Dro və Hamazaspın silahlı dəstələri yüzlərlə kəndləri yandırmış, insanları öldürmüş və ya zorla köç etdirmişdi. Avqust 1918-ci ildə İğdır və Eçmiadzinde 60 kənd

Dronun silahlı dəstələri tərəfindən yağmalandı.1918-1920 –ci il Daşnak iqtidarı zamanı Ermənistanda yaşayan 575.000 Azərbaycan Türkünün 565.000 -i qətlə yetirilmiş və ya zorla köç etdirilmişdi. Bəzi erməni araşdırmaçıları da bu məlumatları təsdiq edirlər: "1920-ci ildə Sovet hökuməti zamanı Daşnakların icra etdiyi siyasət nəticəsində burada 10.000 nəfərdən bir az çox türk-müsəlman qalmışdı. 1922-ci ildə 60.000 qaçqın geri qayıtdıqdan sonra Azərbaycan türklərinin sayı 72.596 nəfər olmuşdur ". Türklərin toplu halında yaşadıkları 5 qəzadan - Aleksandropol, Yeni Bayazit, Eçmiadzin, İrəvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarından başqa Yelizavetpol guberniyasına daxil olan Zəngəzur qəzası (sonralar Qafan, Sisyan, Gorus, Megri adlanan bölgələr), Qars elinə daxil olan Ağbaba bölgəsi (sonralar Amasiya bölgəsi), Tbilisi quberniyasına daxil olan Lori-Pembək bölgəsi (sonralar Alaverdi, Stepanavan, Kalinino, Noyamberyan bölgələri), Yelizavetpol quberniyası, Qazax qəzasının Dilican dərəsi (sonralar Şəmsəddin, İcevan, Dilican rayonlarının ərazisi, həmçinin Krasnoselsk bölgəsi Akstafa (Gedikçay hövzəsinin azərbaycanlılar yaşayan kəndləri) birləşdirilərək Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası elan edildi..1918-1920-ci illərdə bu bölgələrdə yaşayan Azərbaycan türklərinin qətl edilməsi və ya zorla evlərindən çıxarılması 1905 qırğınının davamı idi. Bu müddət ərzində ermənilər ciddi bir təşkilatlanma prosesinə girmiş, silahlanmış və təbliğat fəaliyyətlərini genişlətməmişdilər. 1918-ci ildə Ermənistan (Ararat) Respublikasının qurulmasıyla ermənilərdə milli kimlik və dövlət anlayışı o idi ki, bu ərazilər onlara məxsusdur və burada minillər boyu yaşayan insanların heç bir haqqı yoxdur. İki illik (may 1918-noyabr 1920) daşnak hakimiyyəti zamanı burada yaşayan Azərbaycan türklərinin 60%-i öldürüldü. Ermənistan da azərbaycanlılara qarşı 1918 -1920-ci illərdə soyqırım və 1930-1938 illərdə sürgünün həyata keçirilməsinə baxmayaraq , Ermənistanın Türkiyə və İran sərhədləri, Azərbaycan və Gürcüstan sərhədləri boyunca yenə də azərbaycanlılar yaşayırdı. İrəvan (Yerevan) şəhərinin ətrafı, ən məhsuldar torpaqlar sayılırdı və bu rayonlarda azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdi. Ümumiyyətlə, bu sərhədlər içində erməni əhalisi 1831-ci ildə 161 , 7 min adam, 1879-cı ildə 797,9 min adam, 1913-cü ildə 1000,1 min nəfər, 1920-ci ildə 720 min adam, 1922-ci ildə 782 min adam, 1926-cı ildə 881,3 min adam olmuşdur. 1926 il siyahıyaalmasında göstərilmişdi ki, bu bölgədə 84,5 min nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır. Bunların 60 min nəfəri 1920-ci ildən sonra əvvəlki yurdlarına qayıtdılar. (19)

Ermənistanın bu sərhədləri içində azərbaycanlıların 1916-cı ildə 333 min nəfərdən 1926-cı ildə 84,5 min adama enməsi göstərir ki, ermənilərin 1918-20-ci illərdə İrəvan quberniyasında etdikləri soyqırımı Zəngəzur qəzasından və digər bölgələrdən də yan keçməmişdi. Demək ki, ermənilər tərəfindən planlı olaraq həyata keçirilən genosid siyasəti nəticəsində azərbaycanlıların itkisi 260 min nəfərdən çox olmuşdur. Ona görə də belə nəticəyə gələ bilərik ki, 1916 -1926-cı illər arasında azərbaycanlı əhalinin artımı ən az 10-12 min adam ola bilərdi. Bu rəqəm 1926-cı ildəki mövcud ədəddən çıxarılıb tələf olanların və qaçqınların

sayına əlavə olunmalıdır. Göstərilən rəqəm və faktlardan aydın olur ki, həqiqətən də müasir Ermənistan sərhədləri içində o zaman əhali 280 min adam azalmışdır. Bunu heç kim, hətta ermənilər də inkar etmirlər. Ermənistan rəsmi məlumatlarında bu azalma başqa yerə yozulur, göstərilir ki, əhalinin bu qədər azalması "1918-1920-ci illərdə Türk birliklərinin və başıpozuq qrupların təşkil etdikləri yeni qırğının nəticəsində meydana gəldi." (21).

Sonrakı illərdə Ermənistan rəhbərlərinin əsas vəzifəsi İrəvan ətrafında və Türkiyə ilə sərhəd boyunca məhsuldar torpaqlarda yaşayan azərbaycanlıları bu torpaqlardan köç etdirmək idi.. Bunun üçün ilk olaraq Moskvanın razılığı alınmalıydı.

Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistanda yaşamaq istədiklərini, amma yerləşdirilmələri üçün torpaqların qeyri-kafi olduğunu Stalinə bildirmək lazım idi. Həll variantı olaraq da türklərin Azərbaycanın kənd bölgələrinə köç etdirilməsi əsaslandırılırdı (14)

Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistanə göçürülməsi mövzusunı ortaya atmaq üçün onlar ilk fürsəti 1943-cü ildə Tehran konfransı zamanı dəyərləndirdilər. Konfransda erməni diaspor nümayəndələri SSRİ xarici işlər naziri Molotovla əlaqəyə keçmiş, onların Ermənistanə köçürülməsi üçün Sovet rəhbərliyinin razılıq verməsini xahiş etmişdilər. Molotov, Stalinlə danışdıqdan sonra onların köçürülməsinə onay vermişdi, ilk baxışda burada elə də təhlükəli bir iş yoxdu. "Məzlum erməni xalqı" ana vətənləri ilə buluşacaqdı.

1945-ci ilin noyabrında Ermənistan hökumətinin vəsatətini əsas götürərək SSRİ hökuməti xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına köçürülməsi işinin təşkili haqqında qərar verir. Ermənistan hökuməti yanında repatriantların qəbulu və yerləşdirilməsi üzrə xüsusi komitə yaradılır və ermənilərin köçürülməsi nəzərdə tutulan ölkələrə respublika hökuməti öz nümayəndələrini göndərir. Artıq 1946-cı ilin əvvəlində 130 min erməni Ermənistanə köçmək arzusunda olduğunu bildirir. «Hnçak» və «Ramkavar» partiyaları, Ümumerməni Xeyriyyə İttifaqı köçürülmənin təşkili üçün 1 milyon dollar xərcləyir.1945-cü ildə Ermənistan Kommunist Partiyasının birinci katibi Q. Harutyunov yenidən Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi məsələsini ortaya atmışdı. Erməni ideoloqlar DQMVnin bütün var olduğu dövrdə onu Azərbaycandan qoparma taktikası tətbiq etmişdilər. Onu Azərbaycandan qoparmaq üçün Sovet dövründə də müxtəlif səylər olmuşdu. 1945- ci il məktubu da bu cəhdlərdən biri idi.Birləşməyə olumsuz cavab veriləcəyini ermənilər bildirdilər. Onların heç olmasa Ermənistanə ermənilərin köçürülməsi və bunun nəticəsində buradan azərbaycanlıların çıxarılmasına razılıq almaq idi. Ermənilərin gəlişinə razılıq almışdılar. Qalırdı azərbaycanlıların buradan köçürülməsinə onay almaq. Bunu isə A. Mikoyanın vasitəsilə edə bildilər. **Ermənilər** Qarabağın onlara aid olduğunu müdafiə etmək üçün əvvəl sınıanmış metodlardan istifadə etməyə

çalışmışdılar: müxtəlif ölkə mətbuatında bəyanlarda bulunaraq, kitablar yazaraq, onları digər dillərə çevirərək, nəşr edərək və b.

Ermənilər Qarabağ təxribatına 20-ci illərdə başlamışdılar. Amma bu illərdə onlar yalnızca onu edə bildilər ki, rus və digər ölkələrdəki oxucular “bildilər ki, Dağlıq Qarabağ erməni yurdudur” (M. Şaginyan), Dağlıq Qarabağ Ermənistanın kübar vilayətidir”, “Artsax – qədim erməni yurdu”dur və s. Bundan o yana gedə bilmirdilər. Sovet rejiminin qoyduğu qadağalar erməniləri bir qədər “səbr etməyə” sövq etdi. Böyük Vətən Müharibəsi illərində ölkənin başı qarışan kimi yenidən DQ-ın Ermənistana verilməsi təxribatını gündəmə gətirdilər. 1945-ci ilin noyabrında Ermənistan KP MK-nin katibi Q. Harutyunov İ.Stalinə müraciət ünvanladı, DQMV-in Ermənistanın tərkibinə verilməsini istədi. Həmin müraciət Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi Mircəfər Bağirova göndərildi. Bağirovun cavab olaraq Moskvaya yazdığı məktubda ermənilərin bu fikrinin təxribatçı, aranturist və heç bir əsası olmayan sərsəm düşüncələrdən ibarət olduğu bildirilir və kəskin etiraz olunur. Həmin məktubun mətnindən bəzi hissələr bizim məqsədimizlə üst-üstə düşdüyündən onu olduğu kimi verməyi məqsədəuyğun hesab edirik:

“Ermənistan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası MK-nin katibi Arutyunov yoldaşın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-nin tərkibinə daxil edilməsi haqqında təklifi ilə əlaqədar Sizin teleqramınıza cavab olaraq məlumat verirəm:

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi qədim zamanlardan, mərkəzi 1747-ci ildə Qarabağı Pənah xan tərəfindən qala kimi tikdirilmiş Pənahabad şəhəri olan Qarabağ xanlığının tərkibində olmuşdur.

1826-cı ildə Qarabağ çar Rusiyasına birləşdirilmişdir. Sonralar indiki Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi Yelizavetpol quberniyasının Şuşa, Cavanşir, Qaryagin və Qubadlı qəzalarının tərkibində olmuşdur.

1918-1920-ci illərdə müsavətçilərin Azərbaycanda və daşnakların Ermənistanda ağalığı dövründə müsavət hökuməti tərəfindən mərkəzi Şuşa (keçmiş Pənahabad) şəhəri olan general - qubernatorluq təşkil edilmişdir.

Müsavətçilər və daşnaklar tərəfindən təşkil olunmuş millətlərarası qırğının nəticəsində Azərbaycanın və Ermənistanın bir çox şəhərləri kimi, Şuşa da dağıdılmış və xarabalığa çevrilmişdir.

1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ilk dövrlərdə bütün Qarabağın təsərrüfat - siyasi həyatına rəhbərlik vahid Vilayət İnkilab Komitəsi tərəfindən həyata keçirilirdi.

1923-cü ildə Qarabağın əsasən ermənilərin məskunlaşdığı dağlıq hissəsinin Ermənistan SSR-yə birləşdirilməsi məsələsi qaldırıldı. Lakin bu ərazinin Ermənistan SSR ilə ümumi sərhədlərinin olmaması və Ermənistandan yalnız azərbaycanlıların yaşadığı Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər və Dəstəfur rayonları ilə ayrılması səbəbindən, partiya orqanlarının göstərişi əsasında Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 7 iyul 1923-cü il tarixli dekreti ilə mərkəzi Xankəndi, indi Stepanakert adlanan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı.

Beləliklə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazi cəhətdən heç vaxt Ermənistan SSR-də bitişik olmamışdır və hazırda da bitişik deyildir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti illərində Dağlıq Qarabağda vilayətin təsərrüfat- siyasi və mədəni inkişafı sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Bu inkişafın ən parlaq nümunələrdən biri – DQMV-nin hazırkı mərkəzi Stepanakert şəhərinin başlı-başına buraxılmış və dağıdılmış bir kənddən Azərbaycanın ən gözəl, abad və mədəni şəhərlərindən birinə çevrilməsidir.

Azərbaycan SSR-nin bütün ali təhsil məktəbləri və texnikumları tələbələrinin 20,5%-ni, əksəriyyəti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindən olan ermənilər təşkil edir.

Respublikanın partiya, sovet, təsərrüfat rəhbərləri – Azərbaycan K (b) P MK -nin katibləri, müavinləri, xalq komissarları müavinləri və s. arasında Dağlıq Qarabağdan olan yoldaşlar da az deyildir.

Bununla belə biz Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-nin tərkibinə qatılmasına etiraz etmirik, lakin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin tərkibində olmasına baxmayaraq, hazırda da əsasən azərbaycanlıların yaşadığı Şuşa rayonunun Ermənistan SSR-yə verilməsinə razı deyilik.

Şuşa şəhəri bina edildiyi gündən Qarabağın inzibati - siyasi və mədəni mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan xalqının öz müstəqilliyi uğrunda İran işğalçıları ilə apardığı mübarizədə müstəsna rol oynamışdır.

Ən qaniçən fətlərdən biri, Zaqafqaziya xalqlarının cəlladı Ağa Məhəmməd şah Qacar məhz Şuşada öldürülmüşdür.

Azərbaycan xalqının zəngin musiqi mədəniyyəti bu şəhərdə formalaşmışdır. İbrahim xan, Vaqif, Natəvan və digər bu kimi görkəmli siyasət və mədəniyyət xadimlərinin adları onunla bağlıdır.

Eyni zamanda, ÜİK (b)P MK-nin nəzərinə çatdırmağı zəruri hesab edirik ki, DQMV-nin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə baxılarkən, Ermənistan SSR-in Azərbaycan respublikasına bitişik olan və əsasən

azərbaycanlıların yaşadığı Əzizbəyov, Vədi və Qarabağlar rayonlarının Azərbaycan SSR-nin tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə də baxılmalıdır.

Bu rayonların mədəni və iqtisadi cəhətdən son dərəcədə geridə qalmasını nəzərə almaqla, bunların Azərbaycana verilməsi əhalinin maddi-məişət şəraitini və ona mədəni –siyasi xidmət işini yaxşılaşdırmağa imkan yaradardı.

ÜİK (b)P MK-dən yuxarıda göstərilənlərdən əlavə aşağıdakı məsələlərə baxılmasını xahiş edirik:

Gürcüstanlı yoldaşlar Azərbaycan SSR-nin Balakən, Zaqatala və Qax rayonlarının Gürcüstan SSR-nin tərkibinə daxil edilməsi məsələsini qoyurlar.

*Göstərilən rayonlarda əhalinin ümumi sayı 79.000 nəfər olduğu halda, 9.000 gürcü- ingiloyun yaşamasına baxmayaraq, biz bu məsələyə baxılmasına etiraz etmirik, lakin bu məsələ ilə bir zamanda, Gürcüstan SSR-nin, demək olar, yalnız azərbaycanlıların yaşadığı və bilavasitə Azərbaycan SSR-yə bitişik olan **Borçalı rayonunun Azərbaycan SSR-nin tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə də baxılmalıdır.***

*Və nəhayət biz, Dağıstan SSR-nin keçmişdə Azərbaycanın bir hissəsi kimi Bakı quberniyasının tərkibinə daxil olan və hazırda Azərbaycan SSR-yə bitişik olan **Dərbənd və Qasımкənd rayonları ərazilərinin Azərbaycan SSR- nin tərkibinə** qatılması məsələsini nəzərdən keçirmənizi xahiş edirik. Bu rayonların əhlisi əsasən azərbaycanlılardan ibarətdir, özü də maldarlıqla məşğul olan bu əhalinin yarısından çoxu ilin doqquz ayını Azərbaycan ərazisində keçirir.*

Qaldırılmış bütün məsələlər üzrə təkliflərin hazırlanması üçün tərkibinə marağı olan hər bir respublikadan nümayəndələr daxil edilməklə ÜİK (B)P MK komissiyasının yaradılmasını məqsəddəuyğun hesab edirik.

10 dekabr 1945-ci il No. 1330. Bakı şəhəri. (22)

Dağlıq Qarabağ o zaman Ermənistanına verilmədi, fəqət ermənilər digər Azərbaycan yurdundan buranın yerli sakinlərini köçürmək qərarının verilməsinə nail oldular. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Sovetlər Birliyinin Türkiyəyə qarşı torpaq iddiaları və bu müddətdə ermənilərin fəal iştirakı nəticədə azərbaycanlıların taleyində faciəli hadisələrə səbəb oldu.1945-ci ilin noyabrında ÜİK (b) P MK siyasi bürosu xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına dönməsi (repatriasiyasına) icazə verdi və 2 dekabrda SSRİ Xalq Komissarları Sovyetinin müvafiq qərarı mətbuatda dərc olundu. Belə addım, Sovet rəhbərliyinin Türkiyəyə qarşı torpaq iddialarını əsaslandırmağa çalışması ilə əlaqədar idi. İ.Stalin Ermənistanına təxminən 300-400 min erməni köçürərək sonra bütün dünyaya bəyan etmək istəyirdi ki, baxın ermənilər öz vətənlərinə dönmüşlər, lakin onların yaşaması üçün yer yoxdur. Türkiyə Şərqi vilayətlərini

də verməlidir. SSRİ-nin Türkiyənin Şərqi Anadolu vilayətlərinə iddiaları V.Molotov tərəfindən Türkiyə səfiri S.Sarperle 7 və 18 iyun 1945-ci il tarixli danışıqlarında səslənmişdi. Təcili olaraq SSRİ-nin Türkiyədən qoparmağa hazırlaşdığı ərazilərin sahələri ölçülməyə başlandı, əlaqədar xəritələr tərtib edildi, bu torpaqların Ermənistan və Gürcüstan arasında bölünməsi çalışmalarına başlandı. SSRİ Xarici İşlər Komissarlığında 1945-ci ilin avqust ayında hazırlanmış sənədə uyğun olaraq Türkiyədən ümumi sahəsi 26 min kv. kilometr olan torpaq kopartmalı idilər. Onun 20,5 min km Ermənistanın, 5,5 min km-si isə Gürcüstanın payına düşürdü. Müharibədən zəfərlə çıxmış Sovet İttifaqı Türkiyədən Qars və Ərdahan torpaqlarını ilhaq edəcəyinə o qədər əmin idi ki, Siyasi Büro hətta A.Koçinyan adlı birini Ermənistan Kommunist Partiyasının Qars İl Komitəsi katibi vəzifəsinə təyin etmişdi. (17) Lakin Türkiyənin öz torpaqlarının müdafiə məsələsində qətiyyəti Sovetlərin planlarını pozdu. Bundan başqa Sovetlər Birliyi Ermənistana lazımi sayda xarici ölkədə yaşayan erməni köç etdirə bilmədi. Bununla belə Azərbaycan türklərinin Ermənistandan Azərbaycana köçürülməsinə qərar verildi.

Azərbaycan türklərinin 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən deportasiyasının səbəbləri barədə də müxtəlif fikirlər mövcuddur. Erməni tarixçilərinə gəlincə isə onlar Ermənistandan Azərbaycan türklərinin deportasiyasının əsas səbəbini Azərbaycan K(b)MK-nın I katibi M.C.Bağırovun İ.V.Stalinə ünvanladığı xahiş məktubunda görürlər. Onlar belə hesab edirlər ki, azərbaycanlıların köçürülməsi iqtisadi səbəblə bağlı olmuş, onlar Kür-Araz ovalığının inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar köçürülmüşlər (11, s. 57). Bu da növbəti erməni yalanından başqa bir şey deyil və tarixi həqiqətdən çox-uzaqdır. Tarixi saxtalaşdıran erməni tarixçilərinə belə bir sual vermək olar? Əgər köçürülmə iqtisadi səbəblə bağlı idisə, nə üçün köçürülmə ilə bağlı ən mühüm qərar və sərəncamlar məxfi qrifi altında aparılır və ictimaiyyətdən gizli saxlanılırdı. Məcburi köçürülmə əgər siyasi səbəblə bağlı deyildisə, nə üçün o dövrün istər mərkəzi, istərsə də yerli qəzetləri öz səhifələrində bu barədə bir kəlmə olsa da iz buraxmamışdır? Fikrimizcə, Ermənistan SSR-dən Azərbaycan türklərinin məcburi köçürülməsi İkinci dünya müharibəsi illəri və sonrakı illərdə Sovet-Türkiyə münasibətləri kontekstində rəsmi Kreml tərəfindən siyasi gündəmə çıxarılmış “erməni məsələsi” ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Sovet İttifaqının Türkiyəyə qarşı ərazi tələbləri, Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və Azərbaycan türklərinin tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi deportasiyası bir-biri ilə sıx bağlı məsələlər olduğundan, onların kompleks şəkildə tədqiqini məqsədəuyğun hesab edirik. SSRİ NS-nin “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarından öncəki illərdə ölkə daxili və ölkə xaricində baş vermiş siyasi hadisələrin və proseslərin öyrənilməsi və tədqid edilməsi 1948-1953-cü illərdə soydaşlarımıza qarşı həyata keçirilmiş deportasiyanın hansı siyasətdən irəli gəlməsi və onun səbəbləri barədə əsl həqiqətlərin üzə

çıxarılmasına imkan verir. Azərbaycan türklərinin köçürülməsi səbəbləri bunlardır:

- **birincisi**, cənub sərhədlərin təhlükəsizliyi;
- **ikincisi**, ermənilərdən ibarət etibarlı sərhəd zolağının möhkəmləndirilməsi;
- **üçüncüsü**, Türkiyə ilə ola biləcək müharibə ehtimalı və Azərbaycan türklərinə etibar edilməsi;
- **dördüncüsü**, sovet tələbləri ciddiliyinin nümayişi;
- **beşincisi**, Türkiyə əleyhinə siyasətdə ermənilərin iştirakı müqabilində onlara verilmiş vədin qismən yerinə yetirilməsi;
- **altıncısı**, Cənubi Qafqazda türk nüfuzunun zəiflədilməsi.

1947-ci ildə müxtəlif ölkələrdən Sovet Ermənistanın köçürülmüş (repatriasiya edilmiş) ermənilərin sayı yalnız 60 min adam meydana gətirirdi. Onlar da, buradakı vəziyyəti görüb geri dönməyə çalışırdılar. İş o yerə çatmışdı ki, yüzlərlə erməni dövlət sərhədlərini pozaraq Türkiyəyə qaçdılar. (1) Bu vəziyyətdə, köçürülmüş (repatriantların) mənzil-ev problemini yaxşılaşdırmaq, onlara torpaq vermək məqsədilə 23 dekabr 1947-ci ildə azərbaycanlıları Ermənistandan Azərbaycana göçürmək (sərhəd xarici etmək) mövzusunda məlum qərar verildi. Bu zaman göçürülənlərin evlərini, mal-mülklərini əllərindən zorla alırdılar. Sibirə və Qazaxıstana sürgün edilənlər kimi, onlara da özü ilə ilk zərurət şeyləri götürməyə icazə verirdilər.

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1950-ci ildə 3419 ailənin (13361 nəfər) köçürülməsi haqqında qərar qəbul etsə də, faktiki olaraq, rəsmi və qeyri-rəsmi köçürülmələrin sayı nəzərdə tutulduğundan xeyli artıq olmuşdu, 1950-ci ildə köçürülənlər üçün 3500 ev tikmək planlaşdırılmış, faktiki isə 470 ev tikilmiş, 1488 köçkün ailəsi həyətəni təsərrüfat sahəsi ilə təmin edilməmişdi. Azərbaycanlıların öz tarixi-etnik torpaqlarından mümkün qədər sürətlə çıxarılmasını təmin etmək üçün Ermənistan hökumətinin ən qəddar üsullara əl atdığını həmin dövrün rəsmi sənədlərindən də görmək olar. Ermənistandan azərbaycanlıların köçürülmə məsələləri üzrə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin nümayəndəsi Əliyevin Ermənistan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürülmə İdarəsinin rəisi Karapetyana və Nazirlər Soveti sədrinin müavini Piruzyana ünvanlanmış 28 noyabr 1949-cu il tarixli məktubunda qeyd edilirdi: "Son zamanlar Amasiya, Spitak və Vedi rayonlarının ayrı-ayrı təşkilatları köçürülmə barədə sənədlərin tam rəsmiləşdirilməsini, kolxozçuların köçürülməyə razılıq vermələrini gözləmədən, təsərrüfatları köçürmək üçün sürətli hazırlıq işləri aparırlar. Həmin təşkilatlar bu təsərrüfatların əmlakını bölüşdürür, kolxozları məcbur edirlər ki, yemi satsınlar və hətta nə vaxt yola düşəcəklərini göstərsinlər. Onlar kolxozçuların bu və ya digər rayona

köçürülmək arzusunda olub-olmaması ilə hesablaşmırlar, halbuki hökumətin köçürülmə barədə qərarına əsasən, kolxozçuların nümayəndələri köçürüləcəkləri yerləri qabaqcadan görüb baxmalı və öz istəklərinə uyğun yerlər seçməlidirlər. Köçürülmə qaydalarının bu cür pozulması isə kolxozçuları məcbur edir ki, onlar yuxarı təşkilatlara şikayət etsinlər, onların köçmək istəmədikləri rayonlara köçürülmələrindən narazı olduqlarını bildirsinlər". 3 Mart 1948 tarixində Ermənistanın SSR Daxili İşlər Nazirliyinin hazırladığı və nazir Grigoryan'ın imzaladığı Ermənistan azərbaycanlı əhalisi arasında "Azərbaycan SSR-ə göçürülmə ilə əlaqədar vəziyyət haqqında" hesabatında azərbaycanlıların bu böyük faciəyə reaksiyaları daha dəqiq əks etdirir. Bu sənədin detallarına diqqət edək:

TAMAMILƏ MƏXFİDİR

ARAYIŞ

Ermənistanın azərbaycanlı əhalisi arasında Azərbaycan SSR-ə qarşısındakı köçürülmə ilə əlaqədar əhval-ruhiyyə haqqında.

Azərbaycanlıların Ermənistandan Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi haqqında hökumətin qərarının rəsmi elan edilməsinə hələ çox qalmış Ermənistan SSR-in əhalisi arasında bu barədə səs-lər dolaşmağa başladı və bu tədbirin məqsədlərinin hər cür düzgün olmayan şərtləri törəyirdi.

Bizim tərəfimizdən azərbaycanlıların yeni yaşayış yerinə köçmək istəmədikləri barədə çoxsaylı mülahizələri, onların bəzilərinin qəbiristanlıqlara gedərək orada doğmalarının qəbirləri üstündə ağlamaları və köçürülməmələri üçün dua etmələri faktları müəyyən edilmişdir.

Habelə kolxozçuların tarla işlərinə çıxması, öz meyvə bağlarını qırması, yaşayış evlərini və yardımçı tikililərini dağıtması faktları da qeyd olunmuşdur.

O barədə də məlumatlar daxil olmuşdur ki, düşmən elementlər bu mənfi əhval-ruhiyyədən istifadə edir, antisovet təşviqatı aparır və köçürülməni SSRİ ilə Türkiyə arasında müharibə olan halda Sovet hakimiyyətinin azərbaycanlılara inanmaması hərəkəti kimi şərh edirlər.

Hökumətin əhalinin azərbaycanlı hissəsinin Ermənistandan Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi haqqında qərarı rəsmi elan ediləndən və sovet-partiya təşkilatları

tərəfindən həmin tədbirlərin məqsədləri aydınlaşdırıldıqdan sonra vəziyyət xeyli yaxşılaşmışdır, xüsusən, ovalıqda yerləşən Vədi və Zəngibasar rayonlarında azərbaycanlıların mümkün qədər tez Azərbaycan SSR-ə köçmək arzularını müşahidə edilir.

Lakin bizə daxil olan xüsusi qaydalı məlumatlardan bəlli olur ki, Ermənistan SSR-in əhalisinin azərbaycanlı hissəsi arasında mənfi əhval-ruhiyyə davam edir, bu xüsusilə respublikanın izahat işləri qeyri-qənaətbəxş aparılmış dağ rayonlarında: Basarkeçərdə, Amasiyada, Sisianda və digərlərində müşahidə olunur.

Sərhədin arxasında qohumluq əlaqələri olan bəzi antisovet əhval-ruhiyyəli elementlər köçürülməyə öz narazılığını bildirərək qeyri-qanuni Türkiyəyə keçmək niyyətlərini söyləyirlər.

Səciyyəvidir ki, qarşıdakı köçürülmə barədə elan edilən və bu tədbirin məqsədləri aydınlaşdırılan zaman kolxozçuların yığıncaqlarında iştirak edənlərin hamısı hökumətin bu qərarını yekdilliklə alqışlamışlar və özlərinin köçməyə hazır olduqlarını bəyan etmişdilər, sonra isə şəxsi söhbətlərdə çoxları öz əhatəsində bu tədbirə narazılığını bildirmişdir.

Bu əhval-ruhiyyə, bir tərəfdən, qeyri-qənaətbəxş izahat işləri nəticəsində davam etməkdədir və digər tərəfdən ona görə ki, Ermənistanın yüksək dağlıq rayonlarında yaşayan azərbaycanlılar Azərbaycan SSR-in ovalıq rayonlarına köçmək istəmir ki, guya orada iqlim şəraiti onlar üçün əlverişsiz olacaqdır.

Bundan əlavə, köçürülməsi nəzərdə tutulan azərbaycanlıların daşınmaz əmlakının dəyərinin ödənilməsi yaxud onlara həmin əmlakı fərdi qaydada satmaq üçün icazə verilməsi məsələsi indiyə kimi həll edilməmişdir.

Bu və bir sıra digər məsələlərin həll edilməsi üçün çoxları rayonlardan Yerevana gəlirlər, lakin cavab ala bilmirlər, çünki Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin nümayəndəsi Məmmədov yoldaşın xəstəliyilə əlaqədar olaraq Ermənistan SSR-də Köçürmə İdarəsinin işi demək olar ki, özbaşına getmişdir.

Aşağıda azərbaycanlıların qarşıdakı köçürülmələrilə əlaqədar söylədikləri narazı fikirlərin və həmin tədbirə əhalinin erməni hissəsi tərəfindən münasibətin bəzi səciyyəvi faktlar göstərilir:

1. Amasiya rayonu üzrə

Amasiya MTS traktoristi Hüseynov Məmməd Ələsgər oğlu traktoristlər Məmmədov Abbasa, Əmirov Meşədiyə və Təmrahov Mövsümə tapşırırdı ki,

bu il yaz əkinini keyfiyyətsiz aparsınlar, çünki məhsulu ermənilər yığmalı olacaqlar, onlara isə bu məhsuldan heç nə çatmayacaq.

Kiçik Təpəgöy kəndinin sakini Qafar Əhməd oğlu öz həmkəndlilərlə söhbətdə demişdir: "Bizi - azərbaycanlıları, hamımızı Ermənistandan köçürəcəklər, təsərrüfatınızı isə xarici ermənilərə verəcəklər".

Həmin kəndin sakini İsmayılov Yusif Əhməd oğlu öz həmkəndliləri: Əhmədov İsmayıl, İsmayılov Qafar və Əhmədov Hübət ilə söhbətində demişdir ki, "Azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsi SSRİ ilə Türkiyənin qarşısındakı müharibə ilə əlaqədardır, hücum edən tərəf Türkiyə olacaqdır".

Məhərdəcuq kəndinin sakini Məmmədov Mehət Mahmud oğlu və Daşkərin kəndinin sakini İsmayılov Ramazan Ələkbər oğlu (keçmiş hərbi əsir) də öz həmkəndlilərlə söhbətlərdə azərbaycanlıların qarşısındakı köçürülməsini SSRİ ilə Türkiyə arasında gözlənilən müharibə ilə izah etmişlər.

Quzükənd kəndinin sakini İsmayılov Xan Əhməd oğlu kolxozçularla söhbətində demişdir: "Deyirlər ki, köçürülmə könüllü surətdə olacaq. Bu doğru deyil. Bizimlə də Axalkalakidəki azərbaycanlılarla etdikləri kimi rəftar edəcəklər: dəmir yolu vaqonlarına mindirəcək və Qazaxıstana göndərəcəklər. Qəfildən olmaması üçün hazırlaşmaq lazımdır...".

Kiçik Təpəgöy kəndinin sakini Əhmədov İsmayıl öz həmkəndlilərlə söhbətdə demişdir: "Leninakanda deyirlər ki, bizi, - azərbaycanlıları - 24 saat ərzində Qazaxıstana sürgün etməlidirlər, lakin nə vaxt - hələ heç nə məlum deyil...".

Çivinli kəndinin sakinləri: Məmmədov Knyaz Məmməd oğlu, Əliyev Mirzə Qurban oğlu və Əşirov Məmməd kolxozçularla söhbətdə demişlər: "Tezliklə bizi köçürəcəklər, lakin nədənsə bu barədə bir dəfəyə deməkdən qorxurlar. Görünür, düşünürlər ki, kolxozçular Türkiyəyə gedərlər...Nə etməli, bilmirəm. Mən axmaq oldum, çoxdan Türkiyəyə getmədim, indi isə sən istədiyini yerə yox, sənə haranı desələr, oraya köçməlisən".

Adı çəkilən kəndin kolxoz idarə heyətinin sədri Kərimov Əli kolxozçularla söhbətdə demişdir: "azərbaycanlıların Ermənistandan Azərbaycana köçürülməsi barədə əbəs yerə məsələ qaldırılırdı. Kolxozçuların çoxu getmək istəmir".

İbiş, Daşkərin və Çivinli kəndlərində Məmmədov Bayram Abdulla oğlu, Allahverdiyev Əli Abdulla oğlu və Məmmədova cəər İrza qızı, habelə digərləri öz evlərini sökürlər və tikinti materiallarını satırlar.

2. Zəngibasar rayonu üzrə

Zəngilər kəndinin sakini Namazov Sultanəli Rəhim oğlu kəndin kolxozçuları ilə söhbətdə demişdir: "Mən Qaraqışlaq kəndində olmuşam, orada MK nümayəndəsi toplantıda bəyan etdi ki, bizi - azərbaycanlıları Ermənistandan ona görə köçürürlər ki, bizim yerlərimizdə repatriant erməniləri yerləşdirsinlər".

Bununla əlaqədar adı çəkilən kəndin bir çox kolxozçuları işə çıxmədılar və kolxoz sədrinin - niyə işə çıxmırsınız sualına cavab verdilər: "Əgər ermənilər bizi Ermənistandan köçürürlərsə, biz nə üçün və kim üçün işləməliyik".

Baxgilər kəndinin sakini Yusubova Gülli Abbas qızı demişdir: "Bizi köçürmək, əmlakımızı və heyvanlarımızı repatriant ermənilərə vermək istəyirlər. Sakinlərin bəziləri artıq mal-qaranı satmağa və kəsməyə başlamışlar. Mən də inəyimi satmışam".

Həmin kənddə kolxozçular: Davıdov Kubış, Məmmədov Alos, Abdullayev Abdulla, Həsənov Həsən, Taşev Sabo, Əliyev Yusif və Məmmədov Abbas işə çıxmaqdan imtina etmişlər.

Göy Hübət kəndində kolxozçular Əliyev Abbas və Rəhimov İsmayıl kolxozun dəftərxanasının yanında söhbətdə belə demişlər: "Biz kolxozda əbəs yerə işləyirik. Bütün zəhmətimiz ermənilərə qalacaq. Ümumiyyətlə ermənilərlə yaşamaq çətindir, çünki onlar bizi sıxışdırırlar və hətta kolxozda bizə yararlı iş vermirlər".

Xırda Dəmirçi kəndinin sakini Mirzəyev Meşədi Teymur İskəndər oğlu kolxozçulardan Məmmədov Əlinin, Həsənov Abduləlinin, Kərimov Qulamın və başqalarının yanında demişdir: "Azərbaycanlıları Ermənistandan ona görə köçürürlər ki, onların yerində repatriant erməniləri yerləşdirsinlər, ona görə köçürürlər ki, Türkiyə və SSRİ arasında müharibə zamanı sovet hakimiyyəti bizə etibar etmir. Bizim köçürülməyimizin başlıca səbəbi bax budur, çünki müharibə olarsa, sərhəd rayonlarında yaşayan azərbaycanlıların əksəriyyəti Türkiyəyə keçəcəkdir".

Rəncbər kəndində kolxozçu Nəsirov İbrahim Muxtarov Seyidlə, Təhmazov Əsgərlə, cəfərov Mahmudla və digərlərilə söhbətdə edmişdir: "Ermənistandan 1950-ci ilə kimi bütün azərbaycanlıları mütləq köçürəcəklər. Bunu ona görə edirlər ki, sovet hakimiyyəti, türklərin hücumundan qorxaraq Türkiyə ilə sərhədin yaxınlığında yaşayan azərbaycanlılara inanmır. Bu birincisi və ikincisi, Sovet Ermənistanı xaricdə yaşayan bütün erməniləri toplamaq istəyir ki, Sovet hökumətindən asılı olmayan dövlət yaratsın".

Həmin Nəsirov (keçmişdə qolçomaq) kolxozçuların yanında demişdir:

"Ermənistan K(b)P MK keçmiş katibi A.Xancyanın planı üzrə dünyanın hər tərəfindən bütün ermənilər buraya gəlməli və Naxçıvanı Ermənistana birləşdirməli idirlər, bütün azərbaycanlıları isə Ermənistandan Azərbaycana köçürülməlidirlər. Bu yaxınlarda mən eşitdim ki, Ermənistan hökuməti Naxçıvanı Ermənistana birləşdirməyi tələb etmişdir, lakin Azərbaycan hökuməti rədd cavabı vermişdir".

Şurakənd kəndində keçmiş hərbi əsir Məmmədov Həmid (Türkiyədə qohumları var) kolxozçularla söhbətdə demişdir: "Məgər ermənilər və azərbaycanlılar dost kimi yaşaya bilərlər? Tarixdə ermənilər və azərbaycanlılar arasında düşmənçilik həmişə olmuşdur və sonralar da olacaqdır. Odur ki, ermənilər azərbaycanlıları Ermənistandan köçürməyi qərara almışlar. Mən şəxsən artıq evimi sökmüşəm ki, məndən sonra o heç kimə qalmasın".

Şurakənd kəndi kolxozunun sədri Əliyev Hübət rayon mərkəzində kəndə gəlib kolxoz fəmasına daxil olmuş və kolxozçulara demişdir: "Azərbaycandan komissiya gəlibdir və yaxın günlərdə bütün azərbaycanlıları Ermənistandan köçürməlidirlər. Köçürmənin ləngiməsi yalnız onunla əlaqədardır ki, Ermənistan K (b) P MK katibi kolxozların əmlakını, fermaları Azərbaycana verməyə razı olmadı. Əgər razı olsaydı, onda köçürmə məsələsi çoxdan həll edilmişdi".

Kolxoz sədri H.Əliyevin belə bəyanatı ilə əlaqədar kolxozçular ruhdan düşdülər və işə çıxmadılar, bu zaman deyirdilər: "Əgər biz zəhmətimizin sahibi olmayacağıqsa, onda əbəs yerə niyə işləməliyik?"

Şurakənd, Zəngilər, Kelanlı, Ağamzalı və digər kəndlərdə kolxozçuların işə çıxması halları qeyd olunmuşdur. Bu kəndlərdə ayrı-ayrı kolxozçular öz həyatı sahələrində meyvə ağaclarını kəsmişlər.

Onların çoxu dövlət vergilərini ödəmədən imtina edirlər. Zəngilər kəndinin sakini Süleymanov Seyfulla (sürgündən 1947-ci ildə qayıtmışdır) kolxoz tövləsində öz həmkəndlilərinə demişdir: "Artıq bizim Ermənistanda yaşamağımıza dəyməz. Əgər müharibə başlansa, ermənilər bizim hamımızı kəsib doğrayacaqlar, bizim tezliklə Azərbaycana köçməyimiz yaxşıdır".

Sarıcalar kəndinin sakini Xəlilov Xəlil Abuzər oğlu (1942-ci ildə fərariyyə görə məhkum edilmişdir) demişdir ki: "Bizim kolxozçular əbəs yerə vergi ödəyirlər, onsuz da bizi köçürəcəklər. Sovet hökuməti xalqı tam soydu. Bolşeviklərin siyasəti yalan üstündə qurulmuşdur və mənə belə gəlir ki, bizi Azərbaycana yox, Sibirə köçürəcəklər, bizim əmlakımız isə dövlətin mənafeyinə keçərək" .

3. Vedi rayonu üzrə

Yanvar və fevral ayları ərzində Böyük Vədi kəndinin sakinləri Abdullayeva Tərhan, Məmmədova Ürbabə və Məmmədov Xuda Baxşı oğlu evlərini sökmüşlər, Eyvazov Mikayıl, Əkbər Məmmədli oğlu, Əliyev Bilal, Zeynalov Hüseyn, Kələşov Oruc, Rza Əli və digərləri isə öz həyatıyı sahələrində meyvə ağaclarının bir hissəsini məhv etmişlər.

Həmin kəndin sakinləri arasında, məsələn, Əliyev Hübət, Kərimov Əkbər, Kərimov canbaxış və digərləri kimiləri öz ev əmlakını satmışlar.

Taynan kəndinin sakini Məmmədov Kərim pəyəsinə sökmüşdür, Şiyazlı kənd sakini Qurbanov Qurban isə öz mənzilinin bir otağını dağıtmışdır.

Geravan kəndindən Mustafayev Hüseyn Bəşir oğlu 2 nəfər ailə üzvü ilə və Mustafayev İsmayıl 3 nəfər ailə üzvü ilə Naxçıvan MSSR-ə özbaşına daimi yaşamağa getmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu rayonda azərbaycanlı əhali arasında köçürülmə əhval-ruhiyyəsi xüsusilə güclüdür və bu ondan görünür ki, bu ilin aprelin 28-ə kimi 9915 nəfərdən köçməyə icazə verilməsi barədə ərizə daxil olmuşdur, halbuki, plana görə 1948-ci ildə Azərbaycan SSR-ə cəmi 500 nəfər köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu.

4. Basarkeçər rayonu üzrə

Çırçaqlı kəndində, Türkiyənin Sovet İttifaqına müharibə elan etmiş və bununla əlaqədar olaraq azərbaycanlıları köçürmələri barədə yayılmış provokasiya nəticəsində fevral ayında üç gün ərzində kolxozçular işə çıxmamışlar.

Rayonun bir sıra kəndlərində (Daşkənd, Çırçaqlı, Zod) belə sayıya yayılmışdır ki, guya K (b) P rayon komitəsinin katibi Musayev yoldaş, rayon icraiyyə komitəsinin sədri Məmmədov yoldaş və digər azərbaycanlı məsul işçilər ermənilərlə əvəz edilmişlər.

Bu provokasiyalı sayıələr nəticəsində Zod kəndinin kolxozçuları işə səhlənkər yanaşmağa başlamışlar. Bu kəndin kolxozçularının əhval-ruhiyyəsinə partiya təşkilatçısı Nəsirov Qurzəli Həmid oğlunun və kənd sovetinin sədri Hacıyev Bala Əsgər oğlunun kənddən getməsi xüsusilə mənfi təsir etmişdir; həmin şəxslər Azərbaycan SSR-ə qarşısındakı köçürülmə üçün özlərinə yer axtarmağa getmişlər.

Şişqaya kəndində kolxozçuların xeyli hissəsi Azərbaycan SSR-ə köçmək istəmədikləri barədə qəti bəyan edirlər.

Artaşat, Qarabağlar, Oktebryan, Qafan, Meqri və Sisian rayonlarının azərbaycanlı əhalisi arasında da qeyri-sağlam söyləmələr qeyd olmuşdur. Belə ki, məsələn:

Meqri rayonun Vartanidzor kənd sovetinin sədri Həmidov Abdulla, ona verilmiş - niyə suvarma kanalı çəkilmir sualına, belə cavab vermişdir "Biz niyə çəkməliyik ki, "axparlara" qalsın?"

Artaşat rayonu Darğalı kəndində 20 azərbaycanlı ailəsi yaşayır, hamısı belə demişlər: "Bizə nə olur, olsun, biz heç cür halda Darğalı kəndindən getməyəcəyik".

Həmin rayonun Axund Baovand kəndində də azərbaycanlılar deyirlər ki: "Buradan heç yerə getməyəcəyik, qoy bizi burada, yerimizdə öldürsünlər".

Qafan rayonu Siznak kəndinin kolxoz sədri Tağıyev Bəşir, özünün Azərbaycana köçmək istəmədiyini ifadə edərək, həmkəndlilərlə söhbətdə belə demişdir: "Doğma kənddə ölmək, yeni yerə köçməkdən yaxşıdır".

Sisian rayonu Urut kəndi sakini ÜİK (b) P üzvü İsgəndərov Salman öz yoldaşları ilə söhbətdə demişdir ki, o, sovet vətəndaşı kimi, Sovet İttifaqının istənilən yerində yaşamaq hüququna malikdir və öz evini, mülkiyyətini və vətənini atmaq niyyətində deyil və Stalin Konstitusiyasına uyğun olaraq onu başqa yerə köçməyə məcbur etməyə heç kimin hüququ yoxdur.

Adı çəkilən kəndin kolxozunun mühasibi Fərzəliyev Qüvvət də həmin ruhda fikir söyləmiş və demişdir ki, o, Azərbaycana köçmək istəməyi barədə Stalin yoldaşa yazmışdır.

Sisian rayonun comərdli kəndində yaşayan ÜİK (b) P üzvü Qurbanov cəlal, kolxozçuların bütün iştirak edənlər Azərbaycana köçürülmək istədiklərini yekdilliklə bəyan etdikləri toplantısından sonra həmkəndlilərlə söhbətdə demişdir: "Çoxları Azərbaycanda necə isti olduğunu bilmir. 1918-1919-cu illərdə biz azərbaycanlılar Ermənistandan Naxçıvana qaçmışdıq. O vaxt biz 14 nəfər idik, iki ildən sonra üçümüz qaldıq. Qalan 11 nəfər istidən və xəstəliklərdən öldülər. Bu Naxçıvandır, Mingəçevirdə isə daha pisdir. Bizim çox-çox qurbanlarımız olacaq".

Yuxarıda göstərilən rayonun Aravyus kənd sakini Qəniyeva Əsli demişdir: "Əgər mən öz milliyyətimi dəyişdirsəm və erməni yazdırsam, onda mən Ermənistanda qala və Mingəçevirə köçürülməyə bilərəmmi?"

Azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsinin səbəbləri barədə erməni əhalisi arasında da, ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən bəzən millətçi xarakterli müxtəlif dedi-qodular qeyd edilmişdir.

Belə ki, məsələn:

Ermənistan SSR Sosial Təminat Nazirliyinin Tədris-sənaye kombinatının ayaqqabı texnologiyası müəllimi Arakelyan Minas Aristakesoviç demişdir: "Azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsi məsələsi şübhəsizdir. İlk növbədə Araz və Axuryan çaylarının sahillərində yaşayan azərbaycanlılar köçürüləcəklər, sonra azərbaycanlıların Yerevan şəhərindən köçürülməsi başlanacaq. Sərhəd rayonları kəndlərinin ilk növbədə azərbaycanlılardan azad edilməsi tamamilə anlaşılır, çünki onlar dövlət sərhədini tez-tez pozurlar, Türkiyə isə onlardan öz casusluq yuvalarını yaradır".

Yerevan şəhəri sakini Mesropyan Yervand öz qonşusu ilə söhbətdə demişdir: "Azərbaycanlıları yalnız Ermənistandan yox, həm də Naxçıvan MSSR-dən köçürmək və onu Ermənistan ərazisinə birləşdirmək lazımdır".

Yerevan şəhərində yaşayan, 6 il azadlıqdan məhkum edilmiş Axverdyan Levonun arvadı Ordyan Şura Arutyunovna öz qonşularına - xarici ermənilərə demişdir: "Tezliklə Türkiyə, İngiltərə və Amerika SSRİ əleyhinə müharibəyə başlayacaqlar. Odur ki, Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlıları arxaya, yəni Azərbaycana köçürürlər. Siz xaricdə yaşayan qohumlarınıza yazın ki, onlar Ermənistana gəlməsinlər".

Kirovakan şəhərində yaşayan, Fransadan gəlmiş, keçmişdə daşnak olmuş, Smbat adlı şəxs bir qrup erməninin iştirak etdiyi yerdə demişdir: "Daşnaklar bir vaxt Naxçıvan MSSR-in Ermənistana birləşdirilməsi məsələsini qoymuşdurlar, lakin bu baş tutmadı. İndi isə həmin məsələni qoymaq vaxtıdır, çünki Ermənistanda torpaq azdır".

Yerevan, Leninakan və digər şəhərlərdə də ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən buna bənzər fikirlər söylənməsi müəyyən edilmişdir.

**Ermənistan SSR Daxili İşlər naziri
general-mayor (Qriqoryan)**

№ 01/3745

3 may 1948-ci il, Yerevan şəhəri

Və beləliklə Ermənistan öz yurdlarından 1948-1953 illərdə 100 minlərcə azərbaycanlıni dövlət səviyyəsində köçə məruz qoydu Azərbaycanın Kür-Araz Düzənliyinə sürgün etdilər. Ermənistandakı türklərin oradan çıxarılmğa

başlaması əməliyyatı Stalinin ölümünə qədər davam etmişdir. Bu illərdə dövrdə 150 min azərbaycanlı ata yurdlarından qovulmuşdur. Hətta erməni tarixçiləri də qeyd etmişlər ki, keçən əsrin əvvəllərində Ermənistandakı 2300 kəndin 2000-i Azərbaycan kəndləri idi. Burada qalan 250 mindən artıq əhali isə 1988-1989-cu illərdə tamamilə buardan qovuldu. 1988-ci ilin yanvarından etibarən «türksüz Ermənistan» siyasəti planlı şəkildə həyata keçirilməyə başlanmışdır. Ermənistan hökuməti, «Qarabağ» və «Krunk» komitələri, Eçmiədzin kilsəsinin nümayəndələri SSRİ rəhbərliyinin himayəsi ilə azərbaycanlıların Ermənistandan zorla çıxarılması barədə qərar verilməsinə nail oldular. Azərbaycanlıların qovulması prosesində ermənilər minlərlə qanlı aksiyalar törətmişlər. Bunun davamı kimi 1988-89 cu illərdə etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistanın 185 yaşayış məntəqəsi boşaldılmış, 250 mindən artıq azərbaycanlı və 18 min kürd öz ev-eşiyindən zorla qovulmuş, 217 azərbaycanlı ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Bunlardan 49 nəfəri ermənilərin əlindən qaçarkən dağlarda donmuş, 41 nəfər qəddarlıqla döyülərək qətlə yetirilmiş, 35 nəfər işgəncələrlə qətlə yetirilmiş, 115 nəfər yandırılmış, 16-sı güllələnmiş, 10 nəfər əzab və işgəncələrə dözməyərək infarktdan ölmüş, 2 nəfər xəstəxanada həkimlər tərəfindən öldürülmüş, digərləri isə suda boğularaq, asılaraq, elektrik cərəyanına verilərək, başları kəsilərək qətlə yetirilmişdir. Hadisələr necə başladı Ermənilər, 13 Fevral 1988-də Dağlıq Qarabağın inzibati mərkəzi olan Xankəndinə (Stepanakert) nümayişə başladılar. Nümayişçilər Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan alınıb Ermənistana verilməsini tələb edirdilər. Bundan sonra istəklər zənciri uzanmağa başladı. 18 Fevral 1988-ci ildə Ermnistandan ilk qaçqınlar Bakıya gəlməyə başladı. Onlar avtobuslara doldurulub geri göndərildilər. Ancaq, onlar qısa müddət sonra yenidən geri dönməyə başladılar. Erməni elm adamı və yazar Robert Arakelov Ermənistanda türk əhaliyə qarşı olan münasibəti o günlərdə şərh edir və bu irqçi yanaşmanın gələcəkdə bu xalqın özünün faciəsi olacağını yazırdı: "Ermənistan qəzet və jurnallarında mən "erməni xalqının böyüklüyündən" , onların sivilisasiyanın inkişafında, elm və mədəniyyətin inkişafında" müstəsna rolundan " bəhs edən verilişləri eşitdim, oxudum. Bu qəzet və jurnallardan ilk dəfə bildim ki, hələ bu tarixi dövrə qədər ulduzlu səmanın ilk atlasını (xəritəsini) ermənilər yaratmışlar, rəngli televiziyaaların da meydana gəlməsi bu gün ermənilərin adı ilə bağlıdır, sən demə, bütün Hind-Avropa dillərinin hamısı da erməni dilinin əsasında qurulmuşdur."

Və yaxud:

"... Qarabağ hərəkatı dünyanın bölgələrə paylanması ilə əlaqədar bir avantüra. Ölkə konstitusiyası və beynəlxalq hüquq normalarına ziddir, ancaq, onu da qeyd edirəm ki, erməni mətbuatında davamlı göstərilirdi ki, ermənilərin bədbəxtliyi yalnız onları əhatə edən qonşu xalqlardan gəlir." **(Robert Arakelov)**

"Qarabağ dəftəri" əsərinin 90-cı səhifəsində milliyətcə erməni olan R.Arakelov ermənilərin İrəvan və Qarabağda ruh vəziyyətini görüb yazır ki, bütün insanların ürəyini milliyətçilik duyğusu ilə elə doldurublar ki, Qarabağda partlayışlar, avtomat, ağır silahlardan qopan ürküdücü səs, boş yerə qan axıdılması, məcburiyyət əlamətləri ilə yoldaşlıq edilən ölüm ... gerçək həyatın bir parçası kimidir. (2)

Daha sonra yazar: - ... 100-ə qədər azərbaycanlıların öldürüldüyü Ermənistanın Gugark bölgəsi, bundan heç vaxt bəhs etmirlər. Azərbaycanlıların hamısını ölkədən qovaraq tamamilə mono-etnik dövlət meydana gətirdilər. Bu bir paradoksdur, mono-etnik respublika, bir ölkədə, yalnız bir millətin yaşaması. Bunu mən bir cahillik olaraq görürəm ... - deyə yazırdı. Tanınmış rus yazıçısı və Jurnalist Yuri Pompeyev, Qarabağ dramasının ana aktyorları olan Sovetlərin arxivlərindəki araşdırmaları ilə bu fikrə gəlmiş və ortaya, bilinməyən tarixi sənədlər qoymuşdur. Bir roman olaraq yazmış olduğu "Qarabağ Qan içində" adlı kitabda Sovet liderlərinin Erməni separatçılara və onların başçalarına dəstək verməsindən bəhs edir, iki xalqın faciəsini izah edir. (6)

1988-ci ildə ermənilər, ölkə əhalisinin 88. 6-% -ni təşkil edirdi. Əsrin əvvəllərində Ermənistan torpaqları 9 min kvadrat kilometr idi, Azərbaycan torpaqları sayəsində 29. 8 kvadrat kilometrə yüksəlmişdi. Buna, Ermənilərin son zamanlarda işğal etdiyi torpaqlar daxil deyil. Erməni irqçi cərəyanlarının liderlərindən olan Zori Balayan deyir ki, zamanında biz Erivanı fəth etdik ki, buradan Bakıya hücum edək. Bunu da bacaracağıq, sırada Qərbi Ermənistandır. Erməni xalqı bu torpaqları türklərin əlindən almaq üçün güclənəcək...

İki əsr davam edən qovulma və köçürmə əməliyyatı nəticəsində, 1,5 milyon Azərbaycan türkü Ermənistandakı tarixi yurdlarından qovulmuş və müxtəlif bəhanələrlə köçürülmüşdür. İndi Ermənistanda tək bir azərbaycan türkü qalmamışdır. Ermənilər "Ermənistan ermənilərini", "Türksüz Ermənistan" layihəsinin son mərhələsini 1988-ci ildə həyata keçirə bildilər. 1948-1953 və 1988-ci ildə Azərbaycan türklərinin zorla köçürülməsi ilə Sovetlər Birliyi Konstitusiyasında nəzərdə tutulan insan hüquqları, beynəlxalq hüquq normaları və milli bərabərlik hüququ kobud şəkildə pozulmuşdur. 1936-cı il SSRİ və Azərbaycan SSR Konstitusiyalarında nəzərdə tutulan (m.5) referendum keçirilmədən 144.654 adam köç etdirilmiş, bütün millətlərin qanun qarşısında bərabərliyi (M. 36) təmin edilməmişdir. 1991-ci ildə də Ermənistan prezidenti Levon Ter-Petrosyanın əmrinə uyğun olaraq 90 azərbaycanlı kəndinə erməni adları verilmişdi. Bu işə hələ 1960-1970-ci illərdə, Ermənistan Ali Soveti sədrinin müavini Hovanes Bağdarasyan'ın imzası ilə yer adlarının dəyişdirilməsinə başlamışdılar. Ermənistandan Türk izinin silinməsinə son 20 ildə daha da sürətlənmişdir. Ermənistan yalnız ermənilərin yaşadığı monoetnik dövlətə çevrilmişdir.

Qaynaqlar:

1. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, Tərtib edən: Sabir Əsədov, Bakı, 1995, s.7-8.
2. Arakelov Robert. Qarabağ gündəliyi. Azərneşr, 1995
3. "Erməni problemi dünya güclər tarazlığı işığında. TRT kanalının. Ankara 2007 s.86
4. Pirumov SG (Pirumyan) «Çöldəki Daşnakların». Şərq araşdırmaları elmi birliyi nəşri, Tbilisi, 1934, s. 98
5. Kocar Meri. «Erməni problemi və erməni-türk ictimai-siyasi əlaqələri. İrəvan 1988 s. 56
6. Pompeyev Yuriy. "Qanlı Qarabağ", Bakı, "Azərbaycan" qəzeti, 1992
7. V.Kudulyan. Andraniki baderazmı kitabı, (ermənicə) Beyrut, 1929, s.24
8. Q.Qeybullayev, Qədim Türklər və Ermənistan, Bakı, 1992.
9. Kırzioğlu Fahrettin, Osmanlıların Qafqaz-Əllərini Fəthi (1451-1590), Ankara, 1993, s.347-349 ..
10. Osmanlı Dövləti ilə Azərbaycan Türk xanlıqları arasındakı münasibətə Dair Arxiv Sənədləri, II, Ankara, 1993, s.28.
11. Vəqif Arzumanlı-Nazim Mustafa, Tarixin qara səhifələri (Depotasiya, Soyqırım, Kaçkınlıq), Bakı, 1988, s.20.
12. Betül Aslan, I. Dünya Müharibəsi əsnasında Azərbaycan türklərinin Anadolu türklərinə Kardaş köməyi (yardımı) və Bakı Müsəlman Cəmiyyəti-i hayriyesi, Ankara, 2000, s.12;
13. Sobraniye Aktov Otnosyaşhsa k Obozreniyu İstorii Armiyanskogo Naroda, I, Moskva, 1833, s.178-179.
14. Şopen, İstoriçeskiy Pamyatnik Sostoyaniya Armiyanskoy Oblasti, s.510.
15. "Osmanlı Rus Döyüşündə Şərq Anadoludan Rusiyaya Göçürülən Ermənilər", s.386-387.
16. Obozreniye Rossiyskih Vladeniy za Kavkazom, IV.Cilt, Sankt Peterburq, 1836, s.270
17. Yavuz Aslan, "Bu günki Ermənistan ərazisindən türklərin çıxarılması Meselesi", Türk Kültürü, XXXII/372, (Aprel 1994), s.195
18. Zaven Korkodyan, Sovyet Ermenistanı'nın Ahalisi Son Yüzyılda 1831-1931, (Ermenice), Erivan, 1932'den naklen. Ermenistan Azərbaycanlılarının Tarixi Coğrafiyası, s.35.

19.Korkadyan, Sovyet Ermenistanı'nın Ahalisi Son Yüzyılda 1831-1931, (Ermenice), Erivan, 1932'den naklen. Ermenistan Azerbaycanlılarının Tarihi Coğrafyası, s.35-36

20. Cabbarlı Hatem. Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri ERMENİ ARAŞTIRMALARI dergisi, Sayı 4, Aralık 2001 - Ocak-Şubat 2002

21. Ermenistan Sovet Ensiklopediyasının "Sovet Ermenistanı" cildi, s.23

22. Gaffar Çakmaklı . “Dağlık Karabağ işgalden önce ve sonra” – Yalova -2011 s. 29